

Kraina języka jidysz

Żydzi zamieszkujący od ponad ośmiuset lat Europę Środkowo-Wschodnią stworzyli własną kulturę, której centrum geograficznym była Rzeczpospolita Obojga Narodów, zaś inspiracją i środkiem wyrazu język, znany obecnie pod nazwą *jidysz*. Współcześni badacze coraz częściej używają nazwy *jidyszland*, „kraina języka i kultury jidysz”, dla określenia zarówno realnego terenu zamieszkiwanego przez Żydów wschodnioeuropejskich, jak i całej spuścizny intelektualnej w tym języku. Pod nazwą tą kryje się więc nie tylko pewien realny obszar, lecz także, a może przede wszystkim, „mityczna kraina” ludzi, którzy na co dzień posługiwali się językiem jidysz, tworzyli w oparciu o niego własne instytucje i wyższe dobra duchowe, a także uznawali jidysz za najważniejszy element własnej wschodnioeuropejskiej tożsamości. Można zatem powiedzieć, że *jidyszland*, stworzony niejako przez sam język jidysz, stanowił dla ponad 12 milionów Żydów wschodnioeuropejskich ojczyznę zastępczą, wirtualną przestrzeń, z którą mogli się identyfikować w czasach, gdy tradycja biblijna przestała być wystarczającym narzędziem zmagania się z nowoczesnością. Warto więc przyjrzeć się nieco bliżej temu ważnemu, choć dziś prawie całkiem zapomnianemu językowi. Bez niego trudno zrozumieć i opisać dzieje Żydów w Polsce.

Jidysz – trudna nazwa „języka żydowskiego”.

Zacznijmy od nazwy. *Jidysz* to współczesna nazwa języka zwanego w Polsce jeszcze w latach powojennych po prostu *językiem żydowskim*. Nazwa ta, choć znana wcześniej, w obecnym użyciu przywędrowała do Polski dopiero po II wojnie światowej zza oceanu. Jej bezpośrednią podstawę stanowią angielski wyraz *Yiddish* i niemiecki *Jiddisch*, oba utworzone od słowa *יִיִשׁ* (*jidiš*), pochodzącego od niemieckiego przymiotnika *jüdisch* ‘żydowski’. Przymiotnik ten zaś utworzono od nazwy *Jude* ‘Żyd’, która z kolei przeszła za pośrednictwem greki i łaciny do wielu języków europejskich z hebrajskiego, gdzie była nazwą jednego z plemion izraelskich *יהודה* (Jehuda). Podsumowując: *jidysz* znaczy dosłownie *żydowski* i tak też język ten był nazywany po polsku do połowy XX wieku, zanim nie zastąpiła go nowa, bardziej precyzyjna nazwa, wyróżniająca ten język spośród innych języków także określanych mianem „języków żydowskich”, o czym będzie mowa poniżej.

Nazwa *jidysz* – jako słowo obce w polszczyźnie - sprawia współczesnemu jej użytkownikowi niemało kłopotów. Po pierwsze brzmi obco, a ponieważ słowa na „ji” kojarzą się z napiętnowaną w literackiej polszczyźnie wymową gwarową (np. „jigła”), wiele osób błędnie sądzi, że wyraz ten, podobnie jak słowo „igła”, poprawnie należy wymawiać jako „idysz”. Podobnie rzecz ma się z pisownią, w której chciano by jak najwierniej oddać wymowę tego trudnego słowa. Spotyka się więc nadal błędne zapisy, takie jak „idisz”, „jidisz” lub nawet przeniesione bezpośrednio z angielskiego „yiddish” lub „yidish” – zamiast poprawnie spolszczonej pisowni *jidysz*, oddającej zarówno wymowę, jak i pochodzenie (etymologię) tego słowa. Ponadto jest to dość niewygodna nazwa, bo nie poddaje się odmianie przez przypadki: nie mówi się „w jidyszu” lecz „w jidysz”. Nadal dziwnie też brzmi utworzony od „jidysz” przymiotnik „jidyszowy”.

Jidysz w „rodzinie” języków żydowskich.

Mimo wszystkich powyższych zastrzeżeń, w odniesieniu do języka Żydów wschodnioeuropejskich należy stosować termin *jidysz*, ponieważ, jak wspomniano wyżej, precyzyjnie określa on, o który z wielu *języków żydowskich* chodzi. Należy bowiem pamiętać, że Żydzi w swej kilkutomowej historii posługiwali się wieloma językami, które ze względu na to, iż były przez nich przejmowane bądź samodzielnie tworzone i używane, nazywano niezależnie od ich pochodzenia językami żydowskimi. Do najważniejszych języków żydowskich należą zarówno współczesny język hebrajski, jak i jego starszy wariant, biblijny hebrajski oraz używany przez starożytnych Żydów na Bliskim Wschodzie język aramejski. Języki te należą do grupy języków semickich, zapisywanych alfabetem spółgłoskowym, za pomocą tak zwanego pisma hebrajskiego kwadratowego, od strony prawej do lewej. Pismo hebrajskie zostało następnie przejęte przez wszystkie inne języki żydowskie, w tym *jidysz*, stając się ich zewnętrznym wyróżnikiem. Języki hebrajski i aramejski odegrały szczególną rolę w tworzeniu innych języków żydowskich, będąc m.in. źródłem wielu słów potocznych i terminów dotyczących specyfiki życia żydowskiego. W języku *jidysz* oba te języki nazywa się wspólną nazwą *loszn kojdesz* ‘język święty’, którego znajomość była nakazem religijnym dla każdego Żyda. Sam język *jidysz*, jako potoczny język dnia codziennego, który matki przekazywały swym dzieciom, zwany był *mameloszn* (czyli ‘język matki’).

Innym ważnym językiem żydowskim powstałym w Europie był język Żydów sefardyjskich,

znany m.in. jako *dzudezmo* ('żydowski') lub *ladino*. Ta ostatnia nazwa nawiązuje bezpośrednio pokrewieństwa tego języka żydowskiego z językami romańskimi, na bazie których powstał.

Jidysz - przykład na to, jak pomieszały się języki

Przejmowanie języka kraju zamieszkiwania było zasadą, która towarzyszyła Żydom począwszy od niewoli babilońskiej (np.: język (judeo)-aramejski), aż po czasy współczesne (np.: *Yinglish* - żydowska wersja języka angielskiego, używana w niektórych środowiskach nowojorskich). W myśl tej zasady, Żydzi tworzyli, najczęściej w oparciu o języki miejscowe, własne gwary, które w mniejszym lub większym stopniu odbiegały od języka otoczenia, a czasami, jak w przypadku jidysz czy ladino, ukształtowały się jako samodzielne języki kulturalne.

Tak oto język jidysz powstał z połączenia trzech różnych języków: hebrajskiego, który dostarczył mu alfabetu oraz terminologii religijnej i prawniczej, niemieckiego – odpowiedzialnego za większą część słownictwa i jego odmiany (fleksję) oraz kilku języków słowiańskich (w tym przede wszystkim polskiego), tworzących charakterystyczny szkielet gramatyczny, głównie składniowy.

Ze względu na niejednorodne pochodzenie różnych elementów lingwistycznych, jidysz uważany jest za typowy język mieszany. Możemy oczywiście uznać, że wszystkie języki w mniejszym lub większym stopniu są językami zmieszanymi; żaden bowiem język nie występuje w formie czystej, a języki graniczące lub współlegzystujące ze sobą przez setki lat, tak jak przykładowo język niemiecki i polski, nawzajem się przenikają, nakładają i upodabniają. Któż z nas mówiących po polsku, rozpozna dziś, że każde ze słów w swojsko brzmiącym zdaniu: „**Ż**ołnierze uratowali **sz**acownego **bur**mistrza” przeniknęło do polszczyzny z języka niemieckiego (por. niem. „Die **S**ölner **retteten** den hochgeschätzten **B**ürgermeister” – co brzmiałoby następująco: *di zelner reteten den hochgeszecten birgermajster*)? Jednak z punktu widzenia współczesnej lingwistyki, termin *język mieszany* odnosi się do języków, o których nie da się jednoznacznie powiedzieć, z której z rodzin językowych się wywodzą. Tak z pewnością jest w przypadku języka jidysz, o którym jednoznacznie możemy jedynie powiedzieć, że należy on do rodziny indoeuropejskiej, inaczej niż hebrajski należący do języków semickich. Jednak wbrew rozpowszechnionej opinii opartej na powierzchownym podobieństwie leksykalnym, jidysz nie jest językiem germańskim ani tym bardziej wariantem języka niemieckiego.

Typy językowe i literackie.

W wyniku masowej emigracji Żydów niemieckich do Europy Wschodniej na przełomie XV i XVI w., dokonał się podział jidysz na dwie gałęzie: zachodnią i wschodnią. Był to zarazem proces wytyczający istotną granicę kulturową, dzielącą w ostateczności żydostwo aszkenazyjskie na zachodnioeuropejskie – o odrębnym obrządku synagogałnym, ale też o tendencjach asymilatorskich i kosmopolitycznych (wpływ niemieckiej *haskali*), oraz żydostwo wschodnioeuropejskie – wiernie strzegące swych odrębnych tradycji, języka i systemu kształcenia młodzieży. Używany współcześnie termin jidysz odnosi się w pierwszym rzędzie do wschodniej gałęzi języka Żydów aszkenazyjskich. Była to gałąź silnie rozczłonkowana i rozpadała się na trzy większe grupy dialektalne: jidysz centralny, zwany też polskim, jidysz południowo-wschodni, zwany ukraińskim oraz jidysz północno-wschodni, zwany litwackim. Osoby posługujące się tymi dialektami nazywano odpowiednio „polakies”, „galicjaner” i „litwakies”. Ich język różnił się zwłaszcza w wymowie samogłosek (stąd różnice regionalne w wymowie takich słów kluczowych dla kultury jidysz, jak: *mameloszn* i *mameluszn*, *cheder* i *chajder*), używano także różnych określeń gwarowych, np. sklep dla „litwaka” to *klejt*, a dla „polaka” *gewelb*, co było źródłem licznych żartów językowych. Pod określeniami tymi kryły się ponadto szczególne typy charakterologiczne, występujące często w literaturze pięknej i wspomnieniowej, a świadczące o tym, że kraina języka jidysz nie była krainą monotonna.

Spory o język jidysz.

Jeszcze do niedawna w badaniach nad jidysz panowała umiarkowana zgodność, co do genezy powstania i kolejnych etapów jego rozwoju. Dziś jednak, w miarę wzbogacania się naszej wiedzy, dają się zaobserwować dwa kierunki badawcze, które można określić jako: tradycyjny, o założeniach „germanocentrycznych” i nowszy, o podejściu „sławocentrycznym”. Różnica między oboma podejściami w skrócie polega na tym, że pierwsze z nich traktuje jidysz jako – w mniejszym lub większym stopniu – zeslawizowany język germański, powstały na bazie średniowiecznych dialektów niemieckich, drugie zaś uznaje jidysz za mocno zgermanizowany język zachodniosłowiański, który zachowując swój podstawowy słowiański zrąb strukturalno-semantyczny, zaadaptował słownictwo germańskie, a wraz z nim niemiecką fleksję.

Przy całkowitym niemal braku dokumentów pisanych dla jidysz z terenów słowiańszczyzny

prawie do początku XIX wieku oraz jednocześnie – wprawdzie znacznym, ale dość skonwencjonalizowanym i podległym wzorcom literackiej niemieczyny – materiale drukowanym dla języka Żydów niemieckich, obie hipotezy, choć na pierwszy rzut oka sprzeczne, mają swe uzasadnienie. Dawniej jednak czystość języka traktowana była jako swoista kategoria estetyczna, zaś mieszany charakter, jaki manifestował się np. w takim oto zdaniu języka jidysz: *der kolner fun dem rebens szube iz geven fun futre un di keszenes fun zamet* (por. ‘Kołnierz szuby rebeego zrobiony był z futra a kieszenie z zamszu’) oceniany był jako coś negatywnego, wręcz śmiesznego. W przypadku języka jidysz kryteria oceny były szczególnie ostre i tak ewidentne „pomieszenie” substancji językowych, wynikające z użycia hebrajskich znaków dla zapisania tekstu jidysz, niemieckiej fleksji, polskiej semantyki i składni oraz słów pożyczonych ze wszystkich trzech źródeł: (hebr. *rebe*, pol. *kołnierz*, *szuba*, *futro*, *kieszeń*, niem. *Samt*) uznawano za wystarczający dowód niedojrzałości, uprawniający do pozbawienia jidysz statusu „prawdziwego języka”. Takie naiwno-purystyczne nastawienie obserwatorów (ale i pewnej części samych użytkowników) języka jidysz tłumaczy też używanie w stosunku do niego, aż do II wojny światowej, nazwy *żargon żydowski* lub po prostu *żargon*.

Od „żargonu” do (kulturalnego) języka narodowego.

To deprecjonujące określenie pomijało całkowicie funkcję społeczną, komunikacyjną i kulturotwórczą języka jidysz, który od kilku pokoleń stanowił autonomiczny, wszechstronny i niezawodny środek komunikacji językowej dla wielomilionowej społeczności Żydów wschodnioeuropejskich. Nie był on jednak wyłącznie narzędziem porozumiewania się: w jidysz powstawała literatura narodowa, znana z twórczości takich klasyków literatury jidysz jak Szolem Alejchem czy Icchok Lejb Perc oraz tworzyły awangardowe grupy artystyczne z początku XX wieku, skupiające poetów, artystów i krytyków literackich. Jidysz był też językiem prasy wszelkiego autoramentu, językiem szkolnictwa na różnych poziomach, był językiem rzemiosła i ochrony zdrowia, publicystyki społecznej, propagandy ideologicznej i debaty politycznej. W jidysz powstawały opracowania naukowe, odezwy polityczne, afisze teatralne i obwieszczenia informujące o szczepieniach ochronnych dla dzieci. Jidysz posługiwano się więc nie tylko na ulicy, straganie i w warsztacie krawieckim, lecz także na scenie i na planie filmowym, w sali wykładowej i na wiecu politycznym. Był to w pełni samodzielny język kulturalny, który spełniał wszystkie zadania stawiane mu przez nowoczesne

społeczeństwo na progu XX wieku.

Jidysz po wojnie.

Krajobraz żydowski w Europie środkowo-wschodniej został unicestwiony przez nazizm, stalinizm, a w końcu przez wymuszoną lub dobrowolną emigrację. Żydów z dawnego jidyszlandu. Sześćdziesiąt lat po zakończeniu II wojny światowej tylko kilkadziesiąt osób posługuje się w Polsce jidysz jako językiem ojczystym. Liczba ta zmniejsza się w naturalny sposób z każdym rokiem. Nieco lepiej przedstawiała się do niedawna sytuacja na Ukrainie i w byłym Związku Radzieckim, gdzie szacowano ponad 1 milion użytkowników jidysz. Wraz z silną falą emigracyjną tej ludności punkt ciężkości przenosi się obecnie do Izraela, gdzie jednak jidysz zwykle ustępuje miejsca *ivrit* – współczesnemu hebrajskiemu. Nadal istnieją znaczne skupiska żydowskie posługujące się jidysz w obu Amerykach. Pośród nich największym światowym centrum pozostaje Nowy Jork. Trzeba jednak podkreślić, że żywym językiem dnia codziennego jidysz pozostaje dziś niemal wyłącznie pośród Żydów ortodoksyjnych, tzw. *charedim*, zarówno w Izraelu jak i innych ośrodkach poza obu Amerykami. m.in. w wielkich metropoliach Europy Zachodniej, takich jak Antwerpia, Londyn i Paryż.

Z drugiej zaś strony trudno nie wspomnieć w tym miejscu o rosnącym od wielu lat zainteresowaniu naukowym i folklorystycznym językiem i kulturą jidysz na całym świecie. Na wielu renomowanych uniwersytetach w USA, Europie, Izraelu, a w ostatnich latach również w Polsce język i kultura jidysz stały się akademickim przedmiotem nauczania i badań naukowych, wychodząc tym samym poza społeczność żydowską. Co roku publikuje się nowe książki dotyczące m.in. folkloru, języka, literatury, prasy, teatru, filmu i piosenki jidysz. Ich badaniem zajmuje się *jidyszystyka*, nowa dziedzina filologiczna. Wielu studentów i uczniów podejmuje trud nauki języka, aby dotrzeć do cennych, a nadal nierozpoznanych źródeł wzbogacających naszą wiedzę o kulturze i historii Żydów polskich.

Rejwach i inne fanaberie – czyli o zapożyczeniach językowych.

Wzajemne językowe wpływy polsko-żydowskie można dostrzec choćby na podstawie polskich zapożyczeń w jidysz, których są tysiące, a których próbką było przedstawione powyżej zdanie. Są wśród nich nie tylko rzeczowniki, jak np.: *tate, mame, sosne, klacze, lalke, porzondkes*, czasowniki: *chapn, blondzen, chropen, tuljen* i przymiotniki: *ważne, ciekawe, proste* lecz także

spójniki: *chocze, abi, ni, i*, partykuły: *niechaj, take, nu*, wykrzykniki: *sza, vjio, prr, tuk-tuk*. Także polszczyzna posiada wiele słów żydowskich, które przedostały się do niej za pośrednictwem jidysz, np. *fartuch, belfer, bachor, chachmęcić, sitwa, rejwach, git, ksywka, fanaberia, chalka, maca, cymes, labserdak*. Znajduje się wśród nich wiele słów, które zwykle uznaje się dziś za hebraizmy. Przy tej okazji warto zwrócić uwagę na fakt, że zarówno wyrazy pochodzenia germańskiego, słowiańskiego jak i i hebrajskiego podlegały w jidysz procesom integracji lingwistycznej, co dotyczyło zwłaszcza ich wymowy i odmiany, w wielu przypadkach prowadziło także do zmiany ich znaczenia. Wariant hebrajszczyzny, jakim posługiwali się Żydzi wschodnioeuropejscy (aszkenazyjscy), istotnie różnił się, zwłaszcza pod względem wymowy, od współczesnego hebrajskiego. W tej aszkenazyjskiej formie (tzw. *nusech aszkenaz*) jidysz adaptował słowa hebrajskie np. *bejs-medresz, chanykie, kavone, chochme, chawdole, šutfes, machlojkies*, skąd niektóre z nich przedostawały się do polszczyzny. Nieporozumieniem jest więc nie tylko wyprowadzanie ich bezpośrednio z hebrajskiego, ale także nazywanie instytucji, rytuałów czy konceptów intelektualnych Żydów wschodnioeuropejskich współczesnymi terminami hebrajskimi, odpowiednio: *bet-ha-midrasz, Chanuka, kavana, chachama, chawdala, szutfot, machlakot* itp.

Na koniec warto wspomnieć, że badanie złożonych procesów natury geograficznej, społecznej, migracyjnej i lingwistycznej, które doprowadziły do powstania języka jidysz w wyniku kontaktu językowego, sprawiły, że możemy na tej podstawie tworzyć modele objaśniające mechanizmy współczesnych kontaktów międzykulturowych np. w jednoczącej się Europie. Zaś mieszany charakter języka jidysz stanowi przykład procesów, jakie towarzyszą powszechnej dziś wielojęzyczności i przenikaniu się języków, a za ich pośrednictwem, wzorców kulturowych.

**Tekst stworzony na potrzeby programu edukacyjnego „Przywróćmy Pamięć”
Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego**

